

Het derde deel ‘Oorlogspresident’ vormt het belangrijkste en meest vernieuwende gedeelte van het boek en is onder meer gebaseerd op belangwekkend nieuw bronnenmateriaal uit Franse, Duitse, Britse, Amerikaanse en Oostenrijkse archieven. Hierin ontkracht Den Hertog het beeld dat ‘Caught unter den Linden’, zoals de minister-president in de oorlogsjaren bij het Britse gezantschap in Den Haag te boek stond, een pro-Duitse politiek volgde en laat hij overtuigend zien dat Nederland in die jaren geenszins een passieve neutraliteitspolitiek voerde, maar een behoedzame, actieve buitenlandse politiek die ten doel had de strijdende partijen niet tegen het land in het harnas te jagen. Zo overlegde Van der Linden verschillende keren in het geheim met de Duitse topdiplomaat Kriege, die op een aantal kritieke momenten generaal Ludendorff van het nut van de Nederlandse neutraliteit wist te overtuigen. Den Hertog toont ook aan dat Van der Linden niet-professionele diplomaten als de handelaar en ‘man van de daad’ Kröller, die grote Duitse handelsbelangen en een netwerk van persoonlijke relaties had, voor geheime diplomatieke onderhandelingen inschakelde. Ofschoon de biografie het niet constateert doet Van der Linden hierin denken aan de leiders van de grote Oorlogskabinetten van destijds als Woodrow Wilson en Lloyd George die ook vertrouwelingen in het onderhandelingsproces inschakelden. Tegelijkertijd voerde minister van Buitenlandse Zaken Loudon overleg met de gezanten van Frankrijk en Engeland. De neutrale positie die Van der Linden zo wist te handhaven was van groot belang voor Nederland.

Het vierde deel ‘Vader des vaderlands’ ten slotte is het kortst en gaat in op Van der Lindens werkzaamheden tot op hoge leeftijd als staatsraad en adviseur van koningin Wilhelmina. Of Van Karnebeeks zelfstandigheidspolitiek naadloos aansluit bij de zelfstandige volkenrechtelijke politiek van het kabinet-Cort van der Linden zoals op pagina 724 wordt gesuggereerd, betwijfelt ondergetekende echter vanwege de vorm- en stijlveranderingen die zich inmiddels in de internationale politieke cultuur hadden voorgedaan.

Hoewel de mens achter de staatsman bij gebrek aan egodocumenten vrijwel onzichtbaar blijft in deze zeer omvangrijke (en soms wel wat wijdlopijge) biografie heeft Den Hertog een vernieuwende bijdrage aan de kennis van een belangrijke en bepalende periode uit de Nederlandse geschiedenis geleverd.

Michael Riemens, Groningen (m.j.riemens@home.nl)

Brusse, P., *De dynamische regio. Economie, overheid en ondernemerschap in West-Brabant vanaf 1850* (Utrecht: Matrijs, 2008, 368 blz., €34,95, ISBN 978 90 5345 338 4).

Deze regionale economische studie is gefinancierd door de West-Brabantse Rabobanken, en dat is te merken. Er worden maar liefst 30 bladzijden gewijd aan de ‘coöperatieve kredietverlening’, lees de geschiedenis van de Rabobanken en voorgangers, zonder dat duidelijk wordt welke rol deze banken van boeren

en kleine rekeninghouders hebben gespeeld in de belangrijkste economische ontwikkeling in het gebied, namelijk de opkomst van de grote industrie (te vermoeden is: geen enkele). Het gaat in deze paragrafen over de interne geschiedenis van de boerenleenbanken. In de conclusie stelt Brusse dat in zijn boek de lotgevallen zijn beschreven van de West-Brabantse industriële ondernemingen en dienstverlenende bedrijven, maar dat is slechts in zeer beperkte mate het geval. De kern van het boek wordt gevormd door een nogal wijdlopende beschrijving van de veranderende samenstelling van de beroepsbevolking aan de hand van beroeps- en bedrijfstellingen. Daarbij is nauwelijks gebruik gemaakt van economisch-geografische theorievorming en methoden, hoewel regionale economische ontwikkeling bij uitstek een geografisch onderwerp is. Het is natuurlijk mooi dat de Rabobank zo'n omvangrijke studie heeft willen financieren, maar daardoor is het boek nogal hybride geworden: het moest een wetenschappelijk karakter hebben, maar tegelijk de opdrachtgever en een groot publiek bedienen. Dat laatste blijkt ook uit de uitbundige illustrering en de dure uitvoering.

Wat zijn nu de belangrijkste bevindingen? West-Brabant was omstreeks 1850 een volledig door de landbouw gedomineerd gebied, met enkele kleine verzorgende centra, waarvan Bergen-op-Zoom de belangrijkste was. Er waren belangrijke verschillen in de landbouw in het kleigebied en op de zandgronden, die ook in latere fasen hun invloed deden gelden. Roosendaal groeide in de tweede helft van de negentiende eeuw uit tot de tweede stedelijke kern, door de rol van de stad als spoorwegknooppunt en de industriële vestiging die daardoor mogelijk werd. Beide steden groeiden in een ongelijk tempo door industrialisatie en – later – de groei van de werkgelegenheid in de dienstverlening. De industriële ontwikkeling in West-Brabant liep echter achter bij die in de rest van Brabant en Nederland als geheel. De uitstoot van arbeid uit de landbouw kon niet volledig door de stedelijke werkgelegenheid worden opgevangen. In de periode na de Tweede Wereldoorlog ontstond daardoor een omvangrijke pendel van bouwvakarbeiders uit de streek, waardoor het gemiddelde inkomen op peil bleef. In de loop van de naoorlogse periode slaagde vooral Bergen op Zoom erin veel buitenlandse ondernemingen aan te trekken, mede dankzij omvangrijke overheidssubsidies, waardoor de inwoners steeds meer in het gebied zelf konden blijven werken.

Deze studie is zonder twijfel een aanwinst voor de kennis van de regionale geschiedenis van de streek. Een van de verdiensten is dat de regionale economische ontwikkelingen steeds worden vergeleken met de nationale, waardoor een scherp beeld ontstaat van wat er nu typisch is aan dit gebied. Qua aanpak en methode betreft de auteur echter platgetreden paden, waardoor het boek als bijdrage aan de wetenschappelijke regionaal-economische geschiedschrijving van minder belang is.

Ad Knotter, Universiteit Maastricht (a.knotter@maastrichtuniversity.nl)

Frishman, J., Berg, H. (eds.), *Dutch Jewry in a Cultural Maelstrom, 1880-1940* (Amsterdam: Aksant, 2007, 213 blz., €22,50, ISBN 978 90 5260268 4).

De Commissie voor de Geschiedenis en Cultuur der Joden in Nederland organiseert namens de KNAW regelmatig symposia waarvan de resultaten worden gepubliceerd. Joseph Michman heeft de eerste bundels geredigeerd. Soms zijn de verhandelingen als speciale nummers van *Studia Rosenthaliana* verschenen. De conferentie die een paar jaar geleden in Amsterdam is gehouden, concentreerde zich op een turbulente periode: de eeuwwisseling die Jan Romein als 'breukvlak' karakteriseerde.

Het thema van deze Engelstalige bundel is minder gratuit dan de diversiteit der veertien bijdragen op het eerste gezicht doet vermoeden. In hun voorwoord stellen de redactrices het fenomeen voorop als zou er 'no jewish pillar as such' in de periode 1880 tot 1940 zijn aan te wijzen. Dat is een oude, maar wel betwistbare wijsheid: in een verzuilde samenleving waren degenen die niet tot de grote, christelijke zuilen behoorden, automatisch (door uitsluiting) op zichzelf aangewezen. Voor een eigen politieke zuil, met representatie in het parlement, waren de joodse gemeenschappen te sterk verdeeld, veel te klein en als bevolkingsgroep te zeer lokaal geconcentreerd. Maar in het even belangrijke sociale leven werden de leden der joodse gemeenschappen deelnemers in socialistisch of communistisch gekleurde verenigingen en/of waren zij lid van een joods kerkgenootschap en van allerlei joodse culturele verenigingen die de joodse identiteit versterkten – zoals het Genootschap voor Joodse Wetenschap, het Joods Historisch Museum, de Zionistenbond. Of dat nu positief bewust gebeurde of negatief door buitengesloten te zijn: integratie of assimilatie werd hierdoor natuurlijk niet bevorderd.

Het is best aardig om met David Sorkin, in zijn overigens zeer gedegen bijdrage 'The New "Mozaïek". Jews and European culture, 1750-1940' (11-29), van een mozaïek te spreken, of met Aschheim van 'co-constitutionaliteit', maar de kwestie van identiteitshandhaving versus assimilatie wordt daarmee toch slechts omzeild. Op Europees niveau zien wij nu immers een vergelijkbare ontwikkeling: waar blijven Schotten, Welshmen, Basken, Friezen enzovoort in een fase waarin het proces van unificatie binnen de nationale staten nog niet is afgesloten? De Balkan is hier wel een heel saillant voorbeeld van ... 'mozaïek'?

Het is ondoenlijk alle bijdragen hier stuk voor stuk te bespreken: ze zijn vrijwel alle van hoog gehalte en het overdenken waard. De historiografie wordt behandeld door Michael Bremer (31-41) en Rena Fuks-Mansfeld (43-51), waarbij Irene Zwiep aansluit met haar studie over de joodse wetenschap in de jaren 1850-1940 (53-65; de grens van 1880 wordt niet steeds aangehouden). Julie-Marthe Cohen behandelt het ontstaan van het Joods Historisch Museum (67-83) – alweer geen blijk van 'ontzuiling'. Persgeschiedenis komt aan de orde in de kortere bijdragen van Judith Frishman over *De Vrijdagavond* als spiegel van joods leven in de jaren 1924 tot 1932 (85-96) en van Thomas Kollatz over de beeldvorming betreffende het Nederlandse jodendom in de Duitse joodse